

Janusz Adam Frykowski

Dzieje parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w świetle osiemnastowiecznych protokołów wizytacji kościelnych

Rocznik Lubelski 40, 28-44

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JANUSZ ADAM FRYKOWSKI
Tomaszów Lubelski

Dzieje parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w świetle osiemnastowiecznych protokołów wizytacji kościelnych

Praca przedstawia funkcjonowanie w XVIII w. parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim. Na wstępie artykułu określono położenie geograficzne siedziby parafii, jej wielkość i miejsce w strukturach organizacyjnych Kościoła. Analizując protokoły powizytacyjne biskupów chełmskich, scharakteryzowano wygląd świątyni parafialnej i jej wyposażenie, a także wygląd plebanii i budynków ekonomicznych. Określono beneficjum cerkiewne, liczbę wiernych i ich duszpasterzy.

Słowa kluczowe: parafia, cerkiew, duchowni, paramenty, beneficjum

Wprowadzenie

Tomaszów Lubelski to siedziba powiatu tomaszowskiego położonego w południowo-wschodniej części województwa lubelskiego. Miasto lokował Jan Zamoyski na gruntach wsi Rogóźno na początku XVII w. pod nazwą *Jelitowo*. Swoje obecne miano zawdzięcza synowi Jana Zamoyskiego (Tomaszowi), który wiosną 1612 r. zdecydował o zmianie nazwy¹.

Tomaszów do rozbiorów Polski administracyjnie przyporządkowany był do powiatu i województwa bełskiego. W związku z tym położony był na terenie dwóch funkcjonujących obok siebie diecezji: eparchii chełmskiej oraz chełmskiej diecezji katolickiej obrządku łacińskiego, a po 1596 r. – dwu obrządków².

1 Więcej informacji na temat historii Tomaszowa Lubelskiego: *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, red. R. Szczygieł, Lublin–Tomaszów Lubelski 2011.

2 A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin–Chełm, 1999 s. 167; A. Mironowicz, *Struktura organizacyjna kościoła prawosławnego w Polsce w X–XVIII wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, red. L. Adamczuk, A. Mironowicz, Warszawa 1993, s. 48–58; L. Bieńkowski, *Diecezja prawosławna*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. R. Łukaszyński, L. Bieńkowski, F. Gryglewicz, t. 3, Lublin 1988, kol. 132; J. Kania, *Diecezja unicka*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 3, *op. cit.*, kol. 134.

Funkcjonowanie prawosławnej diecezji chełmskiej zostało przerwane w 1596 r.³. Wówczas to na mocy unii brzeskiej w miejsce prawosławnej została utworzona diecezja unicka⁴. Po zawarciu unii Cerkiew unicka stała się jedynym legalnym Kościołem ruskim w Rzeczypospolitej. Decyzja synodu brzeskiego spotkała się ze sprzeciwem części wiernych prawosławnych na czele z kniazem Konstantym Ostrogskim, co doprowadziło do konfliktu między obydwojma Kościołami, a zaogniający się konflikt pchnął przeciwników unii do przymierza z Księstwem Moskiewskim. Taka sytuacja stała się niebezpieczna dla Rzeczypospolitej, a dla uspokojenia nastrojów sejmy w 1607 i 1609 r. uznały prawa cerkwi prawosławnej.

Obszar nowo utworzonej unickiej diecezji chełmskiej był zmienny w czasie. Pierwotnie diecezja ta obejmowała ziemię chełmską, województwo bełskie bez Lubaczowa z okolicą oraz kilka pojedynczych parafii. Zmiany terytorium diecezji nastąpiły w wyniku rozbiorów, wojen napoleońskich i postanowień Kongresu Wiedeńskiego⁵. Po 1815 r. obszar diecezji nie zmienił się i obejmował około 16 tys. km². Były to tereny leżące wzdłuż wschodniej granicy Królestwa Polskiego z Cesarstwem Rosyjskim. W okresie staropolskim dzieliła się na 2 oficjalaty – chełmski i bełski, te z kolei na dekanaty. Zarówno liczba dekanatów, jak i wchodzących w ich skład parafii zmieniała się w czasie. Około 1772 r. było 35 dekanatów, do 1866 ich liczba zmniejszała się do 21, by w 1866 r., w związku z dostosowaniem podziału religijnego do państwowego podziału administracyjnego, osiągnąć liczbę 12 dekanatów⁶. Podobnie zmienna w czasie była liczba parafii. W 1772 r. w diecezji chełmskiej działało 542 wspólnot wiernych, w 1794 r. ich liczba spadła do 169, w 1816 r. nastąpił wzrost do 290, w 1863 r. ponownie nastąpiło zmniejszenie do 270, by na rok przed likwidacją unii ulec zmniejszeniu o kolejne 3 parafie⁷.

Dokładna data utworzenia dekanatu tomaszowskiego nie jest znana. Pewna jest jednak informacja, że miało to miejsce pod koniec XVII w. Świadczą o tym: wykaz

3 Szerzej na temat eparchii zob. A. Gil, *op. cit.*; A. Mironowicz, *op. cit.*, s. 48–58.

4 Szerzej o unii brzeskiej zob.: E. Likowski, *Unia brzeska*, Warszawa 1907; H. Dylągowa, *Dzieje unii brzeskiej (1596–1918)*, Warszawa 1996; S. Żochowski, *Unia brzeska w Polsce XVII wieku*, Londyn 1988; A. Jabbert, *Unia brzeska i jej architekci*, przekł. M. Książek, „Znak”, R. 36, listopad–grudzień 1984, nr 11–12 (360–361), s. 1491–1524; A. Gil, I. Skoczylas, *Kościół wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin–Lwów 2014, s. 137–211; *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч.1, *Брестская уния 1596 г. Исторические причины*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996; *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в.*, ч.2, *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996; М. Дмитриев, *Брестская уния в исследованиях польских и российских историков*, в: *Российско-польские научные связи в XIX–XX вв.*, редкол. В. Волков, Л. Марней, Б. Носов, Москва 2003; М. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом, Генезис брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, Москва 2003 [Труды Исторического Факультета МГУ, 22, ред. С. Карпов–Серия II, Исторические Исследования, 7]; А. Турилов, Б. Флоря, *К вопросу об исторической альтернативе Брестской унии*, в: *Брестская уния 1596 г. и общественно – политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI–первой половине XVII в.*, ч. 2, *Брестская уния 1596 г. Исторические последствия события*, отв. ред. Б. Флоря, Москва 1996.

5 L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1970, s. 863.

6 H. Dylągowa, *op. cit.*, 94–95.

7 W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 r.*, Lublin 1998, s. 45, 137–138, 138–139, 141, 142.

parafii diecezji chełmskiej z lat 1619–1620 oraz wykaz dekanatów z lat 1683–1685. W obydwu wspomnianych źródłach 3 tomaszowskie parafie unickie są przyporządkowane do dekanatu tyszowieckiego⁸. Po raz pierwszy dekanat tomaszowski odnotowany został w rejestrze cerkwi diecezji chełmskiej i bełskiej z 1696 r. Protopopia tomaszowska, podobnie jak dwa inne dekanaty – horodelski i zamojski, utworzona została w drodze podziału większej jednostki, którą była protoprezbiteria tyszowiecka.

Ważnym wydarzeniem w historii Kościoła unickiego był odbyty w dniach 26 sierpnia – 17 września 1720 r. prowincjonalny synod w Zamościu. Synod ten przyczynił się do latynizacji Kościoła unickiego, wprowadzając i sankcjonując zmiany zbliżające unitów do Kościoła rzymskokatolickiego. O tego czasu unicy starali się, zwłaszcza w Liturgii św., podkreślić swoją odrębność od prawosławia. Wprowadzono nabożeństwa do Najświętszego Serca Pana Jezusa, do Niepokalanego Serca Najświętszej Marii Panny, Drogę Krzyżową. Od tej pory procesje Bożego Ciała cieszyły się największą czcią. Odmawiano Różaniec i Anioł Pański, choć modlitwy te różniły się od obowiązujących w obrządku łańciskim. Bardzo szeroko rozpowszechniło się nabożeństwo do Matki Boskiej Fatimskiej. Wprowadzono także ciche czytanie Liturgii Świętych. Liturgia mogła być sprawowana rano i wieczorem, a język słowiański stopniowo był wypierany przez język polski. Zmiany te przyczyniły się do zmniejszenia znaczenia nabożeństw prawosławnych takich, jak utrennia, wieczernia oraz zaniechania czytania liturgicznych godzin przed liturgią. Synod narzucił proboszczom obowiązek chodzenia w sutannie, wystrzegania się wszelkich imprez alkoholowych, zabraniał zajmowania się nieprzystojnymi kapłanowi zajęciami np. handlem, zezwalał golić zarost. Synod nakazał kapłanom kształcić i przygotowywać do stanu duchownego zdolniejszych synów. Proboszczowie mieli bezpośrednio podlegać pod dziekanów i bez ich zgody nie mogli się oddalić od swojej cerkwi na czas dłuższy niż trzy tygodnie, informując jednocześnie parafian o swoim wyjeździe. Oprócz zmiany wyglądu i stylu życia duchownych, przeobrażeniom uległa także architektura i wyposażenie cerkwi. Od tego czasu ikonostas stał się zbędny i zaczęła się jego eliminacja. Zmiany uwidoczniły się także we wprowadzeniu tabernakulum – miejsca do przechowywania Najświętszego Sakramentu i monstrancji, którą wystawiano na ołtarzu. W czasie nabożeństw zaczęto używać organów, a podczas procesji chorągwi, sztandarów, feretronów i dzwonek. Należy nadmienić, że unicy do cerkwi wstawili ławki, konfesjonały oraz boczne ołtarze⁹.

W niniejszym artykule przybliżono dzieje parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w XVIII stuleciu do momentu jej przekształcenia w cerkiew filialną i wcielenia do parafii pw. św. Jerzego w Tomaszowie Lubelskim, co

8 A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810. Dzieje i organizacja*, Lublin 2005, s. 305–307; idem, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl 2000, s. 43–44.

9 E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku*, t. 1, Warszawa 1906, s. 38–59; G. Chruszewicz, *Istorija zamojskago sobora (1720 goda)*, Wilno 1880, s. 155–267; A. Gil, I. Skoczylas, *op. cit.*, s. 326–335.

miało miejsce przed 1790 r.¹⁰. W tekście skupiono się głównie na parafii unickiej i wybranych problemach cerkwi, takich jak: miejsce kultu, wyposażenie, podstawy materialne parafii, liczba wiernych oraz duchowieństwo tej wspólnoty. Artykuł oparto na bogatej bazie źródłowej znajdującej się w Archiwum Państwowym w Lublinie, a szczególnie w zespole Chełmskiego Konsystorza Greckokatolickiego. Podstawowymi źródłami do niniejszego opracowania są protokoły z wizytacji parafii. Istotne znaczenie akt wizytacji dla opisywanego tu zagadnienia wynika z faktu, że przedstawiają one stan i potrzeby kościoła parafialnego, beneficjum plebana, spisy inwentarza kościoła, cmentarza i budynków gospodarczych. Omówienie wizytacji jako źródła historycznego oraz literatury do tego zagadnienia można znaleźć w opracowaniach Stanisława Litaka, Hieronima Edwarda Wyczawskiego i Stanisława Librowskiego¹¹.

Jest pewne, że parafia unicka pw. św. Mikołaja funkcjonowała w XVII wieku, jednak brak dokumentów z tego okresu nie pozwala na odtworzenie jej działalności. Na ubóstwo źródeł miało wpływ wiele czynników. Można do nich zaliczyć straty i zniszczenia spowodowane działaniami wojennymi oraz klęskami żywiołowymi¹², ale też fakt, że w tym czasie rzadziej sporządzano protokoły z wizytacji. Nie bez znaczenia był także brak skłonności księży Kościoła Wschodniego do stałego dokumentowania jego organizacji i swojej działalności – ustna kultura prawna.

Powstanie parafii

Parafia jest najmniejszą terytorialnie jednostką organizacyjną Kościoła i jednocześnie najbardziej trwałym elementem krajobrazu kulturowego. Obejmuje ona obszar zamieszkały przez określoną grupę ludzi, dla której kapłan wyposażony w specjalne uprawnienia wypełnia posługi duszpasterskie¹³. Życie lokalnej społeczności w całym omawianym okresie było nierozzerwalnie związane z parafią, która pełniła o wiele więcej funkcji, niż ma to miejsce współcześnie. Obok zaspo-

10 Archiwum Państwowe w Lublinie [dalej: APL], Chełmski Konsystorz Greckokatolicki [dalej: ChKGK], sygn. 234, k. 23.

11 P. Sygowski, *Wizytacja cerkwi unickiej diecezji chełmskiej przeprowadzonej w latach 1720–1725 przez biskupa chełmskiego i bełskiego Józefa Lewickiego*, „Studia Archiwalne” 2006, t. 2, s. 199–232; S. Litak, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, R. 5, nr 3, s. 43; H.E. Wyczawski, *Wprowadzenie do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956; S. Librowski, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawsko-pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1964, t. 8, s. 5–186.

12 Na temat zniszczeń w diecezji chełmskiej w wyniku wojen z połowy XVII w. zob. A. Gil, *Chełmska diecezja unicka w okresie rządów biskupa Jakuba Suszy (1649–1687)*, [w:] *Sztuka sakralna i duchowość pogranicza polsko-ukraińskiego na Lubelszczyźnie. (Materiały z Międzynarodowej Konferencji „Sztuka Sakralna Pogranicza”, Lublin 13–15.10.2005 r.)*, red. S. Batruch, R. Zilinko, Lublin 2005, s. 61–66.

13 M. Nowodworski, *Parafia*, [w:] *Encyklopedia kościelna*, red. M. Nowodworski, Warszawa 1892, s. 200; E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965, s. 9; idem, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, [w:] *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 237–238; idem, *Kościół parafialny i jego funkcje społeczne w średniowiecznej Polsce*, „Studia Theologica Varsaviensia” 1969, nr 7, s. 207.

kajania potrzeb religijnych spełniała też zadania w dziedzinach oświaty i opieki społecznej oraz stanowiła ważne ogniwo w systemie administracji państwowej. Utworzenie każdej parafii wymagało realizacji dwóch zadań. Pierwszym z nich była fundacja, która obejmowała budowę świątyni oraz zapewnienie nowej parafii podstaw materialnych. Drugi zaś stanowiła erekcja będąca prawnokanonicznym usankcjonowaniem procesu zapoczątkowanego przez inicjatywę fundatora¹⁴.

W celu określenia czasu powstania kościołów parafialnych najbardziej wiarygodne są dokumenty fundacyjne i erekcyjne. O ile pierwszy z nich zapowiadał jedynie zaistnienie stanu prawnego, o tyle drugi stan ten tworzył¹⁵. Niestety, jak wspomniałem, w przypadku cerkwi pw. św. Mikołaja żaden z tych dokumentów się nie zachował. Pierwsza informacja o tej świątyni pochodzi z początku XVII w.¹⁶ i dotyczy przeniesienia cerkwi w 1609 r. z Rogóżna na przedmieście Lwowskie. Tego faktu nie potwierdza jednak ukraiński badacz Wasyl Słobodian, który w swojej pracy dotyczącej cerkwi diecezji chełmskiej wykazał, że pierwsza informacja o niej pochodzi z 1620 r.¹⁷ W wykazie parochów poszczególnych parafii wspomnianej diecezji za lata 1619–1620 także widnieje cerkiew w Tomaszowie Lubelskim¹⁸. Niestety, we wspomnianym źródle nie sprecyzowano, której z trzech tomaszowskich świątyń dotyczy ta informacja. Kolejna wzmianka o istnieniu cerkwi pw. św. Mikołaja pochodzi z wykazu dekanatów unickiej diecezji chełmskiej z lat 1683–1685. W źródle tym zapisano, że zarówno cerkiew pw. św. Mikołaja, jak i dwa pozostałe obiekty sakralne należały do protopopii tyszowieckiej¹⁹. Jedenaście lat późniejszy *Regestr Cerkwiow w Diocezji Chełmskiej Bełzkiej bendących a w jedności Świętey z Kościołem Rzymskim zostaiących y iak wiele do Ktorey Protoprezbiterji Kapłanow należeć ma, R. 1696 Junii 3 dnia iest spisany* także ogranicza się jedynie do potwierdzenia istnienia tej świątyni bez podawania bliższych szczegółów²⁰. Wiadomo, że likwidacja wielu mniejszych parafii i przekształcenie ich w cerkwie filialne miała miejsce w okresie józefińskim, kiedy to znaczna część diecezji chełmskiej znajdowała się pod zaborem austriackim²¹. Taki los spotkał także cerkiew pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim, która jako samodzielna parafia działała co najmniej do 1790 r.²² Dowodem na degradację parafii pw. św. Mikołaja do rangi cerkwi filialnej i wcielenie jej do parafii pw. św. Jerzego jest rozporządzenie Konsystorza

14 E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej...*, op. cit., s. 11, 14.

15 Zasadniczą funkcją dokumentu fundacyjnego było określenie materialnych podstaw funkcjonowania świątyni, bez których nie mogłaby ona spełniać swoich zadań. Zob. W. Wójcik, *Fundacja*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. L. Bienkowski, t. 5, Lublin 1989, kol. 760–761.

16 R. Szczygieł, *Powstanie miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów w Ordynacji kancelarskiej linii Zamoyskich*, [w:] *Tomaszów Lubelski. Monografia miasta*, op. cit., s. 121.

17 В. Слободян, *Церкви Холмскої епархії*, Львів 2005, s. 413.

18 A. Gil, *Chełmska diecezja unicka 1596–1810...*, op. cit., s. 306.

19 idem, *Chełmskie diecezje obrządku wschodniego...*, op. cit., s. 50.

20 *Ibidem*, s. 52.

21 W. Kołbuk, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835–1875*, Lublin 1992, s. 15–17.

22 Według Wasyla Słobodiana wspomniana cerkiew pod koniec XVIII w. została zdegradowana przez władze austriackie do statusu filialnej i włączona do parafii pw. św. Jerzego w Tomaszowie. Zob. В. Слободян, op. cit., s. 348. Parafie takie zwano *skasowanymi* lub *przyłączonymi*. Zob. także: J. Lewandowski, *Greckokatolicka diecezja chełmska w realiach polityczno-ustrojowych Księstwa Warszawskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: *Historia*, 2007, vol. 62, s. 79.

z 14 marca 1810 r. pozwalające na sprzedaż tej cerkwi, jak i drugiej pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny zwanej także Uspieńską, które były zabrane w „czasach austriackich na magazyny”, przez co uległy bardzo dużemu zniszczeniu. W źródle zapisano: „te cerkwie są dołączone do tej na mieście egzystując pod tytułem św. Jerzego Męczennika, przy której jest dom plebanijny. Tego połączenia jest dowód wizyta generalna Biskupska przez ks. Szponringa oficjała przemyskiego w 1790 r. w dekanacie odprawiona”²³. Potwierdzone źródłowo jest także, że obie cerkwie tomaszowskie zostały sprzedane na licytacji 20 maja 1816 r.²⁴. Z informacji dziekana tomaszowskiego, ks. Antoniego Hryniowieckiego wynika, że za budynku i 7 dzwonów otrzymano 1170 złotych. Rozbity dzwon, księgi i inne drobne rzeczy, które nie zostały sprzedane, przekazano cerkwi pw. św. Jerzego, na remont której miały zostać użyte pieniądze pochodzące z licytacji.

Cerkiew parafialna

Niezbędnym miejscem sprawowania obrzędów religijnych jest świątynia. Budowle tego typu bardzo często są wyposażone w liczne przedmioty służące wyłącznie kultowi religijnemu, takie jak: ołtarze, obrazy, relikwie, kadzielnice. Ich obecność poświadcza sakralny charakter miejsca, bowiem są one niezbędne przy wielu obrzędach. Cerkiew pw. św. Mikołaja, nazywana także Mikulińską, znajdowała się w Tomaszowie Lubelskim za Bramą Lwowską na przedmieściu Lwowskim w pobliżu kościoła św. Krzyża²⁵. Pierwszy znany jej opis znajduje się w protokole wizytacji z 1720 r.²⁶. Niestety źródło jest lakoniczne i informuje tylko, że świątynia potrzebowała remontu ścian i dachu. Ponadto wiadome jest, że przy cerkwi znajdowała się drewniana dzwonnica z 3 dzwonami. Dwa lata później, jak wynika z protokołu z kolejnego przeglądu, sytuacja się nie poprawiła, a wizytujący uznał świątynię za potrzebującą prędkiej renowacji²⁷. Dokumenty z wizytacji z 5 grudnia 1743 r., podobnie jak i wcześniejsze akta, również nie zawierają wielu informacji pozwalających na odtworzenie wyglądu budowli²⁸. Wiadomo jednak, że cerkiew między tymi wizytacjami była poddana remontowi, o czym świadczy zapis: „w ścianach i dachach dobrze reperowana”²⁹. Wspominana jest także dzwonnica, jednak istnieje możliwość, że mogła to być już inna budowla niż ta z 1720 r., skoro był na niej zawieszony jeden dzwon więcej. Kolejna informacja o wyglądzie omawianej świątyni pochodzi z protokołu wizytacji pasterskiej z 8 kwietnia 1761 r. Dokonujący wizytacji poinformował, że jest to „cerkiew w ścianach i dachach

23 APL, ChKGK, sygn. 234, k. 23.

24 APL, ChKGK, sygn. 637, k. 22–23.

25 Biblioteka Narodowa [dalej: BN], Biblioteka Ordynacji Zamojskiej [dalej: BOZ], rps 1815; APL, Archiwum Ordynacji Zamojskiej [dalej: AOZ], sygn. 800, k. 48; APL, Księga miasta Tomaszowa [dalej: KmT], ks. 7, k. 68–68v.

26 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

27 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 7.

28 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

29 *Ibidem*.

dobra³⁰. Ilość okien w budynku była nieznana, ale wiadomo, że były one oprawione w drewno, a jedyne drzwi zawieszane były na zawiasach żelaznych. Podobnie, jak i w poprzednio przywołanych dokumentach została odnotowana informacja na temat dzwonnicy z pięcioma dzwonami oraz (po raz pierwszy) cmentarza otoczonego ogrodzeniem, które nie było w najlepszym stanie, skoro biskup w dekreście powizytacyjnym polecił je rychło naprawić. Co prawda, w źródle nie wskazano lokalizacji nekropolii, ale można być pewnym, że był to cmentarz przycerkiewny, podobnie jak i w innych parafiach³¹. Potwierdzenie tej tezy pochodzi z 1815 r., kiedy to dziekan tyszowiecki ks. Adam Hryniowiecki, opisując stan cerkwi tomaszowskich, informował: „plac jeden na którym cerkiew św. Mikołaja z cmentarzem [ma] sążni 150”³².

Ostatnia osiemnastowieczna informacja o wyglądzie tej cerkwi pochodzi z 25 lutego 1795 r. Co prawda, w tym czasie omawiana parafia była już cerkwią filialną, ale jej wygląd zapewne nie zmienił się znacząco w ciągu 5 lat. Według wizytatora – ks. Jana Grabowieckiego, dziekana tomaszowskiego i parocha łosinieckiego, świątynia była budowlą drewnianą, „szczupłą w swojej strukturze i żadnej zgoła nie mającą ozdoby”³³. Prezbiterium i kruchta potrzebowały pokrycia nowym dachem. Do świątyni prowadziły drzwi osadzone na zawiasach żelaznych i zamknięte zamkiem wewnętrznym. Światła dziennego do świątyni dostarczały 3 okna oprawione w drewno. Cerkiew była pokryta gontem. Na dachu znajdowały się 3 żelazne krzyże. Przy cerkwi stała „dość porządna” drewniana dzwonnica o ryglowej konstrukcji. Była to raczej budowla niewielka, skoro wizytator określił ją mianem *dzwonniczki*. Podobnie jak cerkiew pokryta była gontem, a dach wieńczył żelazny krzyż. Całość była ogrodzona parkanem z sosnowych dyli, „który kładł się miejscami”, co należy rozumieć, że także potrzebował naprawy³⁴. Po tej wizytacji przeprowadzony został remont zarówno z zewnątrz, jak i wewnątrz świątyni, co potwierdzają dokumenty z kolejnej wizytacji dokonanej 21 października 1800 r. przez ks. Antoniego Mokrzyckiego, dziekana tomaszowskiego³⁵.

Wyznacznikiem kondycji i zamożności kościoła, oprócz okazałości bryły świątyni i jej uposażenia, jest także jego zasobność w utensylia. Po raz pierwszy o naczyniach liturgicznych znajdujących się w cerkwi pw. św. Mikołaja informuje protokół powizytacyjny z 1720 r.³⁶. Kontrolujący wówczas parafię zastali w świątyni drewnianą puszkę *pro conservando venerabili* „malarsko połączaną” (zapewne pomalowana farbą zawierającą pewną ilość sproszkowanego złota) oraz dwa kom-

30 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

31 Cmentarze przycerkiewne znajdowały się między innymi w Grodysławicach, Podlodowie, Nabrożu, Mażalch. Zob. APL, ChKGK, sygn. 110, s. 397, 408; sygn. 245, k. 22v.

32 Sążeń – przedzobiorowa jednostka długości, stosowana również w XIX w., odpowiadająca 1,787 m. Zob. I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, cz. 1, Warszawa 1967, s. 31.

33 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 4.

34 Dyl, bal – drewno tarte lub ciosane grubości 50–100 mm. Zob. B.M. Seniuk, *Osiemnastowieczna terminologia z zakresu architektury i sztuki cerkiewnej oraz organizacji Kościoła Wschodniego. Materiały do słownika na podstawie protokołów wizytacyjnych eparchii włodzimierskiej*, [w:] *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5, op. cit., s. 325.

35 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 4v.

36 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

plety naczyń składające się z kielicha, pateny, łyżeczki i gwiazdy³⁷, z których jeden wykonano z cyny, a drugi ze srebra i pozłocono. Kolejnych danych na temat naczyń liturgicznych dostarcza protokół z wizytacji z 5 grudnia 1743 r.³⁸. Z tego dokumentu wynika, że ilość i jakość przedmiotów właściwie nie uległa zmianie. Jedynie drewniana puszka została zastąpiona cynową³⁹. Ostatnia osiemnastowieczna informacja o naczyniach liturgicznych w tej cerkwi pochodzi z 8 czerwca 1761 r.⁴⁰. Wizytujący wówczas parafię biskup Maksymilian Ryłło zastał srebrne i pozłacane: kielich, łyżeczkę, gwiazdę i patenę. W protokole tym hierarcha zauważył brak puszek. Naczynie to zapewne uległo zniszczeniu lub zostało skradzione. W konsekwencji biskup w dekrete powizytacyjnym nakazał, żeby paroch wraz z parafianami „postarali się kupić” srebrną puszkę⁴¹.

Trudno sobie wyobrazić nabożeństwo bez odpowiedniej oprawy, obejmującej różnorodne przedmioty dopełniające i uświetniające jego przebieg. Pierwsza informacja o wyposażeniu ołtarza w cerkwi pw. św. Mikołaja znajduje się w protokole wizytacji z 1720 r.⁴², w którym czytamy, że świątynia była dość dobrze zaopatrzona⁴³. Z utensyliów metalowych były: srebrny krzyż na mosiężnym sedesie, 2 trybularze (mosiężny i srebrny), 2 pary mosiężnych lichtarzy, z tego samego materiału lampka i dzwonek mszalny. Do podłożenia pod kielich używano 2 korporałów, a na przykrycie prestołu 2 antyminsów⁴⁴. Ołtarz osłaniały 3 zasłonki – 2 harusowe i nieokreślona „asekurowa”⁴⁵. Odnotowano także 2 sznurki koralików

37 „Puszka – naczynie w kształcie kielicha do przechowywania chleba eucharystycznego”. „Patena (dyskos) – jest to złoty, pozłocony lub wykonany z innego drogiego metalu mały talerzyk, na którym kapłan kładzie chleb eucharystyczny (prosoforę). Dyskos powinien mieć nóżkę, która pomaga przenosić chleb eucharystyczny ze stołu ofiarnego (proskomidyńnika) na Święty Ołtarz. Podczas obrzędu przygotowania darów ofiarnych symbolizuje żłobek betlejemski, jak również pojednanie i zjednoczenie wszystkich ludzi wierzących w Jezusa”. „Łyżeczka – zwana w liturgicznych księgach *lawyna*, służy do udzielania wiernym Komunii Świętej. Ma być wykonana z tego samego materiału co kielich i dyskos. Symbolizuje kleszcze, którymi Serafin wziął żarzący się węgiel z ołtarza Bożego i oczyścił nim usta proroka Izajasza. Podobnie kapłan przy pomocy łyżeczki udziela wiernym Komunii Świętej i oczyszcza ich grzechy. Przenajświętsze Ciało i Krew Pańska, niejako żarzący się węgiel, oczyszcza ciało i duszę tych, którzy wierzą w naukę Chrystusa – słowa z modlitwy na poświęcenie łyżeczki liturgicznej”. „Gwiazda (asteriskos, zwiezdica) – są to dwa metalowe łuki, które połączone tworzą formę krzyża greckiego. Symbolizuje gwiazdę betlejemską, która doprowadziła do Chrystusa trzech mędrców ze Wschodu. Stawia się ją na dyskosie (symbolu żłóbka). Drugą funkcją gwiazdy jest oddzielnie leżącego na dyskosie chleba eucharystycznego od pokrowców, którymi nakrywa się dyskos”. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *Popularny słownik sakralizmów polskich i ukraińskich*, Poznań 2001, s. 15, 59, 79, 92.

38 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

39 Cynowa puszka została wykazana w spisie wykonanym przez parocha Eustachego Białczyńskiego z 6 II 1741 r. Zob. APL, ChKGK, sygn. 536, k. 14.

40 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

41 *Ibidem*.

42 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39. Takie same dane w tym zakresie zawiera protokół powizytacyjny z 19 I 1722 r. Zob. APL, ChKGK, sygn. 536, k. 7.

43 Na przykład w cerkwi tomaszowskiej pw. Wniebowzięcia NMP wśród utensyliów odnotowano srebrny krzyż i tabliczkę, mosiężny trybularz i 2 dzwonki mszalne, 2 korporały, antymins, 3 zasłonki, 20 sztuk obrusów i różnych chust. Zob.: APL, ChKGK, sygn. 101, k. 38.

44 „Antymins – jedwabna lub płócienna chusta przedstawiająca scenę złożenia Chrystusa do grobu rozkładana na prestole (najświętsze miejsce w ołtarzu cerkwi) do sprawowania Eucharystii”. „Korporał – lniane płótno, na którym stoi kielich i patena z hostią w czasie mszy świętej”. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 12–13, 53.

45 Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana różnej szerokości używana w Polsce XVII–XVIII w. Zob.: I. Turnau, *Słownik ubiorów. Tkaniny, wyroby pozatkackie, skóry, broń i klejnoty oraz barwy znane w Polsce od*

i srebrny krzyżyk, które były zapewne wotami. Ponadto w świątyni znajdowało się 15 obrusów i różnych chust. Protokół rewizji cerkwi z grudnia 1743 r. pokazuje, że w przypadku wyposażenia ołtarza zaszły niewielkie zmiany w stosunku do wcześniejszej wizytacji⁴⁶. Przybyło 10 sztuk nieokreślonych obrusów i białych chust oraz 2 dzwonki, ubyla natomiast jedna harusowa zasłonka. Stan posiadania cerkwi w utensylia uległ zwiększeniu w 1741 i 1746 r.⁴⁷. Wtedy to przybyły 2 zasłonki – jedna półjedwabna koloru zielonego w kwiaty, druga kitajkowa koloru niebieskiego, a także pojawiły się dodatkowe 2 dzwonki do mszy⁴⁸. Ostatnich danych o wyposażeniu ołtarza dostarcza protokół z rewizji, która odbyła się 7 czerwca 1761 r.⁴⁹. Przeprowadzający wówczas wizytację biskup Maksymilian Ryłło z rzeczy metalowych zastał srebrny krzyż bez sedesu, 2 trybularze (srebrny i mosiężny), 2 pary mosiężnych i parę cynowych lichtarzy, 4 dzwonki i cynowe miernice⁵⁰. Z rzeczy tekstylnych na wyposażeniu ołtarza wymienił natomiast 3 zasłonki, 5 korporałów, 4 antyminy i 15 obrusów. Stan samych ołtarzy został jednak przez wspomnianego hierarchę oceniony jako wysoce niezadowolający, skoro w dekrete powizytacyjnym nakazał: „ołtarze żeby były należycie oporzędzone, a to w czasie 5 miesięcy, po 5 miesiącach zaś deklarujemy zesłać komisarzy, którzy gdy nas uwiadomią o nieuczynieniu zadość dekretowi naszemu, to zapewne interdykt w pomienionej cerkwi ogłosić nakazemy”⁵¹.

Szaty liturgiczne zwane także *aparatami* to rodzaj odzieży używanej w czasie liturgii, która przekazuje informacje na temat funkcji osoby ją noszącej. Pierwsze wiadomości o wspomnianych strojach znajdujących się w omawianej tu cerkwi pochodzą z 1720 r.⁵². Z protokołu sporządzonego po odbytej wówczas wizytacji wyłania się obraz świątyni niezbyt zasobny w te utensylia. Duchowny miał do dyspozycji 5 sztuk kompletnych szat: atlasową koloru papuziego, kamkową białą, harusową czerwoną, lamową białą oraz kałamajkową bez określonego koloru⁵³. Alb było 4, jednak źródło nie określa, z jakiego materiału były wykonane. Dość znaczne zmiany wśród szat liturgicznych zaszły w 1741 r., kiedy to przybyły 3 nowe kompletne aparaty⁵⁴. Pierwszy był kitajkowy różowy, drugi miał kolor bławatny

średniowiecza do początku XIX w., Warszawa 1999, s. 78, 87.

46 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

47 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 11v, 14.

48 Kitajka – cienka, dość gęsta, gładka tkanina jedwabna o splocie płóciennym, jednobarwna lub mieniąca się. Najprostsza i najpospolitsza z tkanin jedwabnych. Wyrabiana na Wschodzie w XVII w. Importowana do Polski z Turcji. Za czasów Stanisława Augusta wytwarzana w Gdańsku. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 87.

49 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 490.

50 „Miernica – pojemnik na specjalny wonny olej-mirrę, sporządzany z wielu aromatycznych składników, stosowany przy bierzmowaniu”. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 62.

51 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

52 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

53 Papuzi – kolor majowej zieleni. Kamka – tkanina z aksamitnym wzorem na złotym tle, wytwarzana w Persji i Azji Środkowej. Arus (harus) – tkanina wełniana lub półwełniana, różnej szerokości, używana w Polsce XVII–XVIII w. Kałamajka – wzorzysta tkanina z najgorszej wełny czesankowej, tkana w pasy lub drukowana we wzory kwiatowe. Lama – gładka lub wzorzysta tkanina jedwabna o tle całkowicie lub częściowo pokrytym dodatkowym wątkiem metalowym złotym lub srebrnym, wyjątkowo obydwoma, często w postaci pasków folii. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 16, 78, 79, 103, 132.

54 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 14.

i był w kwiaty, jednak nie wiadomo, z jakiej został uszyty tkaniny, a ostatni strój był półjedwabny z wierzchem grodeturowym niebieskim w kwiaty⁵⁵. Jak dowodzi protokół wizytacji z 5 grudnia 1743 r., sytuacja w przypadku szat liturgicznych niewiele się zmieniła⁵⁶. Według tego źródła paroch miał do swoje dyspozycji 8 aparatów. Można domniemywać, że na tę liczbę składało się 5 aparatów wymienionych w wizytacji z 1720 r. i 3 kolejne odnotowane w 21 lat później, a zatem: kitajkowy różowy, niebieski bławatny w kwiaty, półjedwabny w kwiaty, atlasowy papuzi, adamaszkowy, kałamajkowy, lamowy biały i harusowy czerwony. Ilość alb nie zmieniła się i wynosiła 4 sztuki. Według informacji ks. Jana Bazylewicza kolejna alba uszyta z lnianego płótna przybyła 23 października 1746 r.⁵⁷. Z protokołu wizytacji przeprowadzonej przez biskupa Maksymiliana Ryłłę 7 czerwca 1761 r. wynika, że w okresie między kolejnymi wizytacjami wśród aparatów zaszły znaczne zmiany, natomiast ilość alb pozostała taka sama⁵⁸. Z wykazu zamieszczonego przez hierarchę wynika, że z wcześniej wymienionych aparatów ubyło 3, tj. półjedwabny w kwiaty, atlasowy papuzi i adamaszkowy. Na ich miejsce nabyto tylko 2: tabinowy z kołnierzem grodeturowym i grodeturowy papuzi⁵⁹.

Niezbędnym elementem wyposażenia każdej świątyni oprócz argentariów i szat były także księgi liturgiczne, według których odprawia się nabożeństwa oraz sprawuje sakramenty. Dzięki nim sprawowana liturgia jest jednolita i zgodna z wyznawaną wiarą. Obok ksiąg liturgicznych występują tzw. książki pobożne, które zawierają modlitwy i nabożeństwa prywatne.

Pierwszy wykaz ksiąg, jakie znajdowały się w cerkwi pw. św. Mikołaja, pochodzi z protokołu wizytacji z 1720 r.⁶⁰. Zgodnie z tym źródłem w świątyni znajdowały się księgi drukowane i pisane ręcznie. Do tych pierwszych należała ewangelia, służebnik (edycji wileńskiej i lwowskiej), apostoł, trefołoj, oktoich, *triod cwiethnaja i postnaja* oraz psalterz, natomiast do tych drugich trzeba zaliczyć trebnik⁶¹. Jak do-

55 Bławatny – od XV w. kolor niebieski, nasycony. Grodetur – gęsta tkanina jedwabna średniej grubości, barwna, czasem wzorzysta. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 25, 65.

56 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

57 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 11v.

58 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 490.

59 Tabin – tkanina z grubej, wysokogatunkowej przędzy jedwabnej, tkana splotem płóciennym i kalandrowana, czego efektem były faliste smugi inaczej odbijające światło niż tło; barwiona, niekiedy wzorzyste broszowana zwykle metalowym wątkiem. Zob. I. Turnau, *op. cit.*, s. 184.

60 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

61 „Służebnik – księga przeznaczona dla diakonów i prezbiterów Kościoła Wschodniego, zawiera porządek nabożeństw i krótkie uwagi dla chóru lub psalmisty”. „Trebnik – zbiór modlitw okazjonalnych i rytuałów towarzyszących posługom religijnym w Kościele Wschodnim. Zawiera porządek udzielania sakramentów, sakramentaliów, błogosławieństw”. „Apostoł – księga zawierająca dzieje i listy apostołów”. „Oktoich – księga zawierająca materiał liturgiczny przeznaczony dla chóru i psalmisty podczas nabożeństw w cerkwi w ciągu tygodnia oraz w ciągu roku według ośmiu tonacji śpiewu liturgicznego w cyklu ośmiotygodniowym”. „Psalterz – część księgi Liturgii zawierająca psalmy, podzielona na różne dni i pory dnia w cyklu czterotygodniowym”. Zob. A. Markunas, T. Uczitel, *op. cit.*, s. 13, 73–74, 92, 100, 112. „Triod postnaja i cwiethnaja – ogólna nazwa księgi liturgicznej w Kościele Wschodnim, zawierającej porządek nabożeństw świat ruchomych; Postnaja zawiera części zmienne liturgii godzin okresu przedpościa i wielkiego postu, do Wielkiej Soboty”. „Cwiethnaja zawiera zmienne części liturgii godzin okresu paschalnego do Niedzieli Wszystkich Świętych”. Zob. B. Pańczuk, *Księgi liturgiczne*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, red. A. Szostek, E. Ziemann, R. Sawa, K. Gózdź, J. Herbut, S. Olczak, R. Popowski, t. 10, Lublin 2004, kol. 110. Trefołoj (minieja prazdnicznaja) – książka cerkiewna, zawierająca wybór tekstów formularzy świętecz-

wodzi dokument z 1743 r., w księgozbiornie nie zaszły zbyt wielkie zmiany⁶². Ubył jedynie psalterz, jednak nie odnotowano, co było przyczyną tego faktu, i można się jedynie domyślać, że uległ on zniszczeniu. Ostatnia, osiemnastowieczna informacja o księgozbiornie w tej cerkwi pochodzi z 7 czerwca 1761 r.⁶³. Z akt wizytacji wynika, że w świątyni nie było już obu służebników, ale przybył mszał wileński⁶⁴.

Uposażenie duchowieństwa

Źródłem dochodów duchowieństwa parafialnego były majątki beneficjalne, w skład których wchodziły różnego rodzaju dobra nieruchomości i prawa majątkowe. Źródłem dochodów były gospodarstwa rolne oraz prawo do pobierania od ludności dziesięciny (iskopu)⁶⁵, mesznego, stołowego i innych danin, a także opłat za pełnione posługi religijne, zwane *iura stolae*⁶⁶. To ostatnie świadczenie, ze względu na brak unormowania, często powodowała pewne nadużycia wyrażające się w zbyt dużych opłatach pobieranych przez niektórych kapłanów⁶⁷. Dodatkowo parochowie mogli korzystać ze służebności dworskich w postaci wolnego wyciętu w lasach (na opał i budowę), łowienia ryb w stawach i rzekach oraz korzystania z pastwisk.

Należy zaznaczyć, że dochody duchowieństwa były obciążone także różnego rodzaju podatkami i opłatami na rzecz państwa, biskupa, urzędników diecezjalnych, dziekanów i właścicieli dóbr⁶⁸.

Niestety już podczas rewizji z 1720 r. wizytatorzy nie stwierdzili dokumentu nadającego uposażenie cerkwi i tylko wymienili grunty do niej należące oraz powinności wiernych⁶⁹. Jak ujawnia sporządzone wówczas źródło, pleban posiadał półtorej ćwierci pola rozpoczynającego się na gruntach wsi Rogóžno, a kończącego się

nich większych świąt wyjętych z minei miesięcznej. Zob. O. Narbutt, *Historia i typologia ksiąg liturgicznych bizantyjsko-słowiańskich. Zagadnienie identyfikacji według kryterium treściowego*, Warszawa 1979, s. 128. O księgach cerkiewnych zob. także: Z. Jaroszewicz, *Księgi Staroobrzędowców z klasztoru w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, „Rocznik Olsztyński” 1989, t. 16, s. 228–251.

62 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

63 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 492.

64 Mszał – księga liturgiczna zawierająca stałe i zmienne modlitwy celebransa w czasie mszy św. Zob. A. Markunas, T. Uczitiel, *op. cit.*, s. 65.

65 Największy dochód parocha pochodził z dziesięciny (snopowej i pieniężnej). Zob. J. Półciwarteł, *Z badań nad rolą gospodarczo-społeczną plebani na wsi pańszczyźnianej ziemi przemyskiej i sanockiej w XVI–XIX wieku*, Rzeszów 1974, s. 93.

66 „Meszne – rodzaj daniny rocznej, składanej przez parafian proboszczowi w formie czynszu pieniężnego lub w naturze (zapewne zobowiązującej go do odprawiania mszy)”. „Stołowe-rodzaj czynszu płaconego od domów proboszczowi”. Zob.: A. Zajda, *Nazwy staropolskich powinności feudalnych, danin i opłat (do 1600 r.)*, Warszawa–Kraków 1979, s. 126, 186. Iskop – danina oddawana w zbożu. Zob. J. Kość, *Słownictwo regionalne w XVII–XVIII-wiecznych księgach miejskich wschodniej Lubelszczyzny*, „Studia Językoznawcze” 1988, t. 13, s. 73.

67 W 1818 r. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wydała taksy wysokości opłat *iura stolae*. Ich wysokość była zależna od jednej z trzech klas, na jakie zostali podzieleni parafianie. Z kolei przynależność do klas zależała od majątności wiernego. Zob. APL, ChKGK, sygn. 604, s. 438–439.

68 Poglowne, *subsidiu charitativum*, opłaty, daniny, czynsze, powinności. Zob. S. Dubiel, *Subsidium charitativum*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. XVIII, red. E. Gigilewicz, Lublin 2013, kol. 1143; M. Karbownik, *Opodatkowanie duchowieństwa i dóbr kościelnych na ziemiach polskich w okresie zaborów 1772–1918*, Lublin 1998; idem, *Ciężary stanu duchownego na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.

69 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39–39v.

w pobliżu wsi Pasięki. Ponadto do parafii należał jeden ogród i położona przy nim łąka nieokreślonej wielkości. Proboszcz miał także prawo pobierania od parafian stołowego w wysokości 8 groszy z chałupy. W inwentarzu miasta sporządzonym w 1726 r. na okoliczność dzierżawy odnotowano, że paroch posiadał na terenach miasta 8 placów i 2 półplace⁷⁰.

Zdecydowanie więcej informacji o uposażeniu parafii zawiera protokół rewizji cerkwi z 5 grudnia 1743 r.⁷¹. Co prawda wielkość pola i jego położenie się nie zmieniło, ale w źródle tym doprecyzowano jego granice i określono obszar wysiewu. Wiadomo więc, że pole znajdowało się w jednym kawałku, graniczyło z jednej strony z gruntem niejakiego Beńka, a z drugiej strony z gruntem opuszczonym. Obszar gruntów ornych określony został 4 korcami miary zamojskiej, co oznaczało, że na jego powierzchni można było wysiać właśnie taką ilość zboża⁷². Wiadomo także, że na „końcu pola jest trawa od JW kolatorki”⁷³. Niestety nie sprecyzowano, z której strony znajdował się ów koniec – od Rogóźna czy od Pasiiek. Ponadto uposażenie parafii stanowił także wspomniany ogród z łąką, której wielkość określono na 1 kosiarza. Wielkość ta oznaczała, że kosiarz mógł ją całą skosić, kosząc od wschodu do zachodu słońca⁷⁴. Oprócz korzyści z pól paroch pobierał od parafian stołowe w wysokości 8 groszy od chałupy. Ten opis gruntów był już ostatnim, jaki odnotowano w osiemnastowiecznych źródłach, ponieważ podczas wizytacji w 1761 r. biskup Maksymilian Ryłło odnotował: „grunty według dawnych wizytacji”⁷⁵.

Plebania

Dom, w którym mieszka pleban, czyli proboszcz, nazywa się *plebanią*. Był to zwykle obiekt znajdujący się w pobliżu świątyni, który zmieniał swoich mieszkańców czy posesorów zgodnie z tym, jak zmieniali się kolejni rządcy parafii. Nie wiadomo, kiedy powstała pierwsza plebania i kiedy pojawiły się budynki plebanalne. Można się jedynie domyślać, że miało to miejsce w czasie wznoszenia pierwszej cerkwi lub niedługo po tym. Wiadomo także, że plebanie często ulegały zniszczeniu z powodu upływu czasu, pożarów i innych zdarzeń losowych. Duży wpływ na to miał także nietrwały materiał – najczęściej drzewo, rzadziej chrust, z jakiego były budowane.

70 APL, AOZ, sygn. 572, *passim*. W źródle z 1730 r. znajduje się natomiast zapis, że paroch posiadał 6 placów i 4 półplace. Zob. APL, AOZ, sygn. 576, *passim*.

71 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

72 Korzec – polska przedrozbiorowa jednostka miar pojemności ciał sypkich; 1 korzec = 120,605 litra. Zob. I. Ichnatowicz, *op. cit.*, s. 42. Niestety, w literaturze przedmiotu nie określono pojemności korca zamojskiego.

73 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

74 Podobnie była określana powierzchnia pola ornego – w ilości dni orania, co oznaczało: w ciągu ilu dni jeden oracz może zorać pole, orząc je od wschodu do zachodu słońca. Szerzej: J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2005, s. 182–183.

75 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

Pierwszy zapis mówiący o istnieniu plebanii przy parafii św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim znajduje się w protokole wizytacji z 1720 r.⁷⁶. Niestety, poza ogólnikowym stwierdzeniem: „ogródek jeden na którym plebania”, dokument nie wymienia żadnych szczegółów dotyczących budynku⁷⁷. Można jednak założyć, że był on niezbyt wielki i wykonany z drewna. Zdecydowanie więcej informacji o mieszkaniu parocha pochodzi z 1743 r.⁷⁸. Wiadomo, że plebania była budynkiem drewnianym, mającym nieokreślony „przybok” i piekarnię. Należy zaznaczyć, że jest to ostatnia wzmianka o plebanii w tej parafii jako samodzielnej jednostce. Kolejna wiadomość o budynku probostwa jest z okresu po likwidacji parafii i włączeniu jej do parafii miejskiej pw. św. Jerzego. Wizytujący parafię 25 lutego 1795 r. ks. Jan Grabowiecki, paroch łosiniecki i dziekan tomaszowski, opisał plebanię jako budowlę bardzo szczupłą, spróchniałą i rozwalającą się. Składała się z izdebki z 2 przybokami i piekarni. Budynek ten zapewne w niedługim czasie się zawalił, co zdaje się potwierdzać protokół wizytacji parafii miejskiej tomaszowskiej z 1811 r., w którym zapisano: „zabudowania żadnego, ani pomieszkania od dawnych lat przy tych cerkwiach nie ma, ani dzwonnicy, ani parkanów, bo te przez straże magazynowe i warty spalone”⁷⁹.

Oprócz miejsca do zamieszkania niezbędnym elementem gospodarstwa plebańskiego były zabudowania gospodarcze. Jedyna informacja o budynkach ekonomicznych tej parafii pochodzi z protokołu wizytacji odbytej w 1743 r.⁸⁰. Według tego źródła w ogrodzie przy plebani stała stodoła i obora wykonane z dyli. Ich obecność potwierdza, że pleban hodował zapewne krowy i świnie, a może nawet konie lub woły. Co prawda wizytator nie wymienił kurnika dla ptactwa domowego, lecz zapewne znajdował się on na terenie parafii. Trudno bowiem wyobrazić sobie gospodarstwo wiejskie bez kur, kaczek czy też gęsi. Podczas wizytacji omawianej cerkwi w 1795 r., już po jej przyłączeniu do parafii pw. św. Jerzego, ks. Jan Grabowiecki zastał „stodółczynę nowo zreperowaną kosztem parocha z kilkoma chlewikami ekonomicznymi”⁸¹.

Duchowieństwo

Wśród duchowieństwa unickiego do XVIII w. nie było podziału na proboszczów (plebanów), wikariuszy czy też prebendarzy. Jeżeli w cerkwi był więcej niż jeden duchowny, to wszyscy na równi sprawowali liturgię, udzielali sakramentów i spełniali inne posługi duchowne. Dopiero po synodzie w Zamościu w 1720 r. przyjął się termin *paroch* na oznaczenie rządcy parafii. Objęcie parafii przez proboszcza wiązało się z uzyskaniem wcześniejszej zgody kolatora, ponieważ prawo nadawania prezenty na beneficjum mieli właściciele dóbr. Należy zaznaczyć, że

76 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

77 *Ibidem*.

78 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263.

79 APL, ChKGK, sygn. 139, k. 117.

80 APL, ChKGK, sygn. 103, k. 263v.

81 APL, ChKGK, sygn. 536, k. 4.

uzyskanie prezenty kolatorskiej wiązało się z wniesieniem przez kandydata do probostwa stosownej opłaty na rzecz kolatora⁸². Po spełnieniu tych warunków biskup pretendenta instytuował, a wprowadzenia prezbitera na urząd proboszcza dokonywał, w imieniu biskupa, dziekan.

Pierwszym ujawnionym w osiemnastowiecznych źródłach parochem był ks. Grzegorz Weremisowicz, który w 1720 r. miał 54 lata⁸³. Kolejnym parochem był Eustachy Białczyński, który w trakcie rewizji cerkwi w 1743 r. miał 40 lat⁸⁴. Ten sam duchowny pełnił posługę w opisywanej parafii jeszcze w 1761 r., kiedy to wizytujący parafię biskup Maksymilian Ryłło za zaniedbania zawiesił go (suspensował) w obowiązkach i skierował na rekolekcje⁸⁵. Swoją decyzję w dekrecie po wizytacji uzasadnił w sposób następujący: „ponieważ paroch na egzaminie wielkiej niedoskonałości się wykazał, przeto onego od administracji sakramentów i od odprowadzania Mszy św. suspensujemy. Oraz na miesiąc cały do nauczania rytuałów i przyrzeczenia się w kazusach odsyłamy do klasztoru werchrackiego Bazylianów na rezydno, gdzie swoim kosztem sustentując się powinien będzie się odprawić ośmiodniowe rekolekcje. Stańć ma w dzień 8 junia. Wiedzieć zaś ma paroch, że od dnia dzisiejszego jest suspendowany, ażeby zaś wierni dozór chrystusowy i dostęp do sakramentów, paroch świętojurski ma parafian pod opieką⁸⁶. Paroch Eustachy Białczyński zmarł przed 3 marca 1764 r., a posługę w parafii objął prezbiter Łukasz Domczyński⁸⁷. Trudno jednak stwierdzić, czy ks. Łukasz Domczyński był ostatnim duchownym w cerkwi pw. św. Mikołaja jako samodzielnej jednostce. Niewykluczone jednak, że po jego śmierci nastąpiło przekształcenie parafii w filię parafii miejskiej.

Najważniejszym obowiązkiem kapłana było sprawowanie niedzielnej i świątecznej liturgii. W pracy duszpasterskiej obok celebrowania mszy św. podstawową rolę odgrywała posługa sakramentalna (chrzty, śluby, grzebanie zmarłych, spowiedź). Ważnym elementem w pracy parocha było nauczanie prawd wiary sprowadzające się do niedzielnego i świątecznego odmawiania pacierza oraz katechizacja parafian. Ponadto duchowny swoim cnotliwym i bogobożnym postępowaniem miał dawać wiernym przykład moralnego prowadzenia się i wzorców chrześcijańskiego życia. Na parochu spoczywała także troska o stan cerkwi i jej wyposażenie w naczynia, szaty i księgi liturgiczne. W obowiązku proboszcza było również dbanie o porządek w świątyni i utrzymanie w należyтым porządku utensyliów. Paroch zobowiązany był także troszczyć się o powierzone mu beneficjum, wykonywanie rozporządzeń władz zwierzchnich oraz opłacanie różnego rodzaju

82 Kolator, *collator* – patron sprawujący aktualnie opiekę materialną nad cerkwią, posiadający prawo opiniowania kandydatów na proboszczów. Zob. B.M. Seniuk, *op. cit.*, s. 337.

83 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 38.

84 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 263v.

85 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491. Suspensa – kościelna kara poprawcza stosowana tylko wobec duchownych. Jej istotą jest zakaz wykonywania władzy święceń, jurysdykcji lub uprawnień i zadań związanych z urzędem, nie wyklucza ze wspólnoty kościelnej, nie zabrania przyjmowania sakramentów. Zob. A.G. Miziński, *Suspensa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, *op. cit.*, kol. 1229–1231.

86 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

87 APL, ChKGK, sygn. 536, s. 169.

podatków. W zdecydowanej większości parochowie spełniali ciężące na nich powinności, chociaż zdarzały się odstępstwa od normy.

Niestety, ujawnione źródła nie prezentują zbyt obfitego materiału przedstawiającego pracę duszpasterską księży w parafii pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim. Pierwsze i zarazem ostatnie dane w tym zakresie pochodzą z protokołu wizytacji z 1761 r.⁸⁸. Odnotowano tam, że pleban: „naukę duchową co święta i niedziele po mszy, a katechizm po obiedzie” z wiernymi miał studiować. Jak pokazała wizytacja, nie wszyscy z tych nauk korzystali, skoro rewidujący parafię pod karą kanoniczną zabronił plebanowi dawać ślub osobom „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary świętej [i] katechizmu”⁸⁹.

Wierni

Istotnym czynnikiem mającym wpływ na jakość funkcjonowania parafii jest liczba wiernych. Niestety, dane dotyczące unitów w omawianej parafii są bardzo ubogie. Pierwsze, bardzo ogólnikowe informacje, znajdują się w protokole wizytacji z 1720 r. W dokumencie tym zaznaczono, że parafia obejmowała swoim zasięgiem tylko wiernych zamieszkujących ulice: Lwowską, Sokalską, Kozią, Brusówkę i połowę Piekarskiej⁹⁰. Takie same dane dotyczące unitów znajdują się również w aktach rewizji cerkwi przeprowadzonej w 1743 r.⁹¹. Bardziej konkretne informacje znane są dzięki wizytacji cerkwi przeprowadzonej w 1761 r. przez biskupa Maksymiliana Ryłkę⁹². Hierarcha zanotował, że w parafii, na tomaszowskim przedmieściu, było około 100 ludzi „do spowiedzi”. Oczywiście wykaz wiernych przystępujących do poszczególnych sakramentów nie pozwala nam na jednoznaczne określenie pełnej liczby parafian, ale może dostarczyć podstawowych informacji o stanie i dynamice zaludnienia parafii, a także pozwala nieco bliżej opisać jej strukturę demograficzną. Jednakże wyciąganie na tej podstawie wniosków na temat liczby wiernych w parafii jest nie do końca pewne i może prowadzić do dużych nieścisłości. Mając tego typu dane i chcąc oszacować ogólną liczbę wiernych, należy (za Cezarym Kukło) doliczyć do komunikujących co najmniej 25% wiernych, które stanowiły dzieci młodsze⁹³. Stosując ten wskaźnik, można określić, że w 1761 r. parafia ta liczyła około 125 wiernych.

Jednym z najistotniejszych aspektów charakterystyki społeczności parafialnej pozostaje zagadnienie kształtowania się jej poziomu religijnego i moralnego. Niestety, w przypadku omawianej parafii występuje niedostatek źródeł, które pozwoliłyby na określenie stanu religijności tamtejszej wspólnoty. Z kolei zachowane dokumenty nie pozwalają na wyciąganie zbyt daleko idących wniosków. Jedyna pośrednia informacja pochodzi z 1761 r. i pozwala przypuszczać, że niektórzy

88 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

89 *Ibidem*.

90 APL, ChKGK, sygn. 101, k. 39.

91 APL, ChKGK, sygn. 107, k. 264.

92 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

93 C. Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 74.

wierni nie znali podstaw wiary, ponieważ wizytator biskup Maksymilian Ryłło zalecił parochowi: „nieumiejącym przedniejszych artykułów wiary i katechizmu osobom ślubu dawać nie powinien”⁹⁴.

Zakończenie

Z przedstawionych informacji wynika, że funkcjonowanie parafii unickiej pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim w XVIII w. można dokładnie opisać. To pozwala przypuszczać, że jednostka ta, podobnie jak i inne parafie, w ciągu pierwszych lat istnienia otrzymała konieczne zaplecze ekonomiczne i wyposażenie konieczne do spełniania obrzędów religijnych. Paramenty liturgiczne zmieniały się i były uzupełniane w czasie funkcjonowania parafii.

Niewiele wiadomo natomiast na temat warunków mieszkaniowych parocha, bowiem źródła wspominają o nich lakonicznie tylko dwa razy. Podobna sytuacja dotyczy budynków gospodarskich. Bardzo ubogie są także dane dotyczące liczby wiernych. Określenie ilości unitów jest szczególnie trudne dla XVIII stulecia, kiedy to wizytatorzy nie badali szczegółowo tego czynnika, kontentując się jedynie pobieżnymi wyliczeniami. Podobnie zajmowano się również obsadą cerkwi, co potwierdza fakt, że na podstawie dostępnych źródeł udało się ustalić jedynie 3 duchownych.

Podsumowując, należy stwierdzić, że wspólnota wiernych pw. św. Mikołaja w Tomaszowie Lubelskim nie wyróżniała się w jakiś znaczący sposób na tle innych parafii dekanatu tomaszowskiego czy też sąsiedniego tyszowieckiego⁹⁵. Świątynia mikulińska, podobnie jak i inne tego typu budowle znajdujące się w pobliskich miasteczkach (Tyszowcach, Łaszczowie, Rachaniach) i wsiach (Maziłach, Żernikach, Pienianach, Podlodowie, Korhyniach), była zbudowana z drewna, posiadała przycerkiewny cmentarz. Wyposażenie w utensylia również zbyt jej nie wyróżniało. Podobnie rzecz się miała w odniesieniu do uposażenia i dochodów parocha, chociaż różnorodność zastosowanych systemów metrologicznych przy określaniu wielkości gruntów ornych i łąk w poszczególnych parafiach utrudnia analizę porównawczą. Kończąc, należy mieć nadzieję, że niniejszy artykuł nie zamyka tematu, a odkrycie wcześniejszych źródeł pozwoli na pogłębienie wiedzy o funkcjonowaniu tej parafii w XVII stuleciu.

94 APL, ChKGK, sygn. 110, s. 491.

95 J.A. Frykowski, *Parafie prawosławne i unickie w Tyszowcach XVI–XVIII wieku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2012, t. 10, s. 33–48; idem, *Parafia unicka w Podlodowie w XVII–XVIII w.*, „Rocznik Tomaszowski” 2013, nr 1 (2), s. 33–44; idem, *Z dziejów diecezji unickiej w Chełmie. Parafia unicka w Łaszczowie do 1863 r.*, „Rocznik Chełmski” 2013, t. 17, s. 53–69; idem, *Dzieje parafii unickiej pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Maziłach w świetle osiemnastowiecznych wizytacji kościelnych*, „Historia i Świat” 2013, nr 3, s. 137–154; idem, *Dzieje parafii unickiej w Pienianach*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2014, nr 12, s. 23–49; idem, *Parafia unicka w Korhyniach w XVIII wieku*, „Rocznik Tomaszowski” 2014, nr 3, s. 45–64; idem, *Parafia unicka w Rachaniach do 1811 roku*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sec. F: *Historia*, 2012, vol. 67, nr 2, s. 7–24.

.....

The History of the St. Nicholas Uniate Parish in Tomaszów Lubelski in Light of 18th Century Church Visitations

The study presents the functioning of the St. Nicholas Uniate parish in Tomaszów Lubelski in the 18th century. The article begins with the presentation of the geographical situation of the parish seat, its size and position in the organizational structures of the Church. Based on the analysis of the post-visitation records made by Chełm bishops, the paper presents the appearance of the parish church and its furnishings and equipment. As far as possible, the appearance of the rectory and outbuildings was described, and the church benefice was determined. The final part discusses the number of the congregation members and their priests.

Key words: parish, Uniate church, priests, paraments, benefice

.....